

Poštovní knížky – svérázný literární žánr pro drobné zaměstnance a jejich zákazníky

Tomáš Kavka, FF UK a Centrum pro studium populární kultury

Příspěvek si klade za cíl představit žánr tzv. poštovní knížky, které se započaly vyvíjet v 18. století a během 19. století se staly součástí každoročních listonošských pochůzek po zákaznicích kolem nového roku. Rozdáváním drobných zábavných a informačních brožurek si měli za první přivydělat zaměstnanci, za druhé pak být v jednoduchosti pobaveni a spraveni o základních službách zákazníci pošty. Příspěvek se snaží v základech vymezit proměny žánru. Od jeho vzniku a stabilizaci do poloviny 19. století, rozšíření v masový produkt druhé poloviny 19. století, po jeho podobu, jakou nabral v součinu s vývojem populární kultury v českých zemích od devadesátých let 19. století až po jeho vynucený zánik v roce 1948.

Vznik formátu poštovní knížky s rozvojem poštovníctví

Vývoj formátu, jenž později získal obecné pojmenování poštovní knížka (německy Post-Büchel), je ve svých počátcích spjat s dějinami dálkové dopravy, kterou v raném novověku a fakticky až do poloviny 19. století zajišťovala zejména pošta. Ta stála také u rozvoje novinových zpráv, když první tištěné listky s novinkami se šířily pomocí posílů a poštovních dostavníků křižujícími Evropu již od konce 16. století.¹ V 17. století vidíme v Evropě vznik tištěných novin, přičemž cestování dostavníkem zůstalo nejvhodnějším prostředkem k jejich šíření. Ne náhodou se také první česky psané noviny z roku 1719 nazývají *Pražské poštovské noviny*.² Vedle rozvoje tisku přinášejícího novinky, se však rozvíjely i jiné formáty, reagující také na rostoucí potřeby dopravy a geografického popisování prostoru jako byly mapy a různé uličníky, respektive jízdní řády. Stejně tak byl od konce 16. století mezi širokou populací oblíbený kramářský tisk. V kombinaci rozvoje dopravy, různých informačních tištěných formátů a lidového čtení tak můžeme definovat zrod poštovních knížek.

Svého praktického smyslu přitom tyto tiskoviny nabývaly v usnadňování orientace v prostoru a v nových stále se rozvíjejících doručovacích službách. Fakt, že šlo jistým způsobem o rozšíření kramářských tisků, je patrný kvůli jejich zábavné části obsahu, stejně jako i velikosti

¹ ŠIMEČEK Zdeněk, *Počátky novinového zpravodajství a novin v českých zemích (Do devadesátých let 18. století)*, Brno 2011, s. 7-9.

² ČTVRNÍK Pavel – GALUŠKA, Jan – TOŠNEROVÁ, Patricia, *Poštovníctví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Liberec, 2008, s.29-30

a vizuální formě. Kramářský tisk vycházel od 16. století zejména při příležitosti církevních svátků či jarmarků u mnoha nakladatelů, když přinášel hlavně epickou píseň či báseň, kterou částečně doplňovaly v krátkosti aktuální informace, zpravodajství o světě a události, při jejíž příležitosti se vydával. V 19. století tyto tisky rozšířila i tematická próza. Chápán je jako jeden z klíčových žánrů raně novověké populární literatury.³ Co se týče formátu, obvykle se jednalo o tzv. čtyř až osmi stránkovou šestnáctku (velikosti cca 7,5 x 10, 5 cm), kterou přibližně v polovině 19. století nahradila osmerka (10, 5 x 15 cm). Skladba, která byla základem kramářského tisku, většinou začínala až na druhé straně, když součástí vrchní strany bývala vedle názvu, *impresa* a *incipitu* také ilustrace.⁴ Tedy šlo o formát, který využily i poštovní knížky. Praktická velikost zhruba kapesního diáře totiž umožňovala lehké přepravování, dnešními slovy, jak distributory, tak i koncovými zákazníky. Poštovní knížky však kramářský žánr rozvíjely do mnohem konkrétnější informační a navíc i periodicky pravidelné publikace. První tiskoviny námi zkoumaného typu nalézáme již počátkem 18. století ve Vídni, kam směřovala v této době většina dostavníkové dopravy a jako do ústředí centralizující se habsburské říše i vysoké procento dobové korespondence. Ve městě roku 1701 vyšla publikace s názvem *Schatz, Schutz und Schanz des Erzherzogtums Österreichs*, kterou vydal vídeňský měšťan a listonoš Johan Jordán, a kterou středoevropská literatura chápe jako první poštovní knížku svého druhu.⁵ Přinášela popis ulic, náměstí, paláců, domů a kostelů a doplněna je i soupisem poštovních úředníků hlavního města říše. Údajně měla být roznášena jako pozornost k novému roku za jistou úplatu. Dala tak vzniknout časem i prostorem vymezenému formátu, který spojil informace s jejich doručovatelem – poštovním zaměstnancem. Jordán sám sebe charakterizoval jako císařského listonoše, který doručoval ve dvou vídeňských okrcích a jako měšťan vlastnil i dům. Nešlo tak o doručovatele, resp. listonoše, jací roznášeli zásilky později v době masového rozšíření pošty i knížek, nýbrž ještě o poměrně privilegovanou osobu. V tomto čase bylo kdy užívání korespondence ještě záležitostí užší společenské vrstvy, navíc pošta teprve procházela fází svého zestátnování, které bylo v Rakousku dokončeno ve čtyřicátých letech 18. století. Druhý exemplář hodnocený literaturou jako poštovní knížka je pak tisk *Gepflügelter Mercurius*, jenž vyšel ve

³ Heslo *Kramářská píseň*, in: MOCNÁ Dagmar – PETERKA Josef a kolektiv, *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha – Litomyšl 2004, s. 325-331.

⁴ KOPALOVÁ Ludmila – HOLUBOVÁ Markéta, *Katalog kramářských tisků*, Praha 2008, s. 3-4.

⁵ V českém prostředí viz LUSTIG Alois, *Z historie novoročních poštovních knížek*, in: *Československá pošta – telegraf – telefon*, roč. XVIII, č. 4, 15. 4. 1936, s. 69-70. Nověji viz ČTVRTNÍK, Pavel, *Poštovní knížky ve sbírkách Poštovního muzea*, in: *Sborník Poštovního muzea* 1987, s. 87-99. V Rakousku např. http://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/ABC_zur_Volkskunde_%C3%96sterreichs/Postb%C3%BChel, navštíveno 19. 11. 2014

Vídni stejného roku a měl žertovný a satirický charakter,⁶ tedy blízký obsahu kramářských tisků. Z obou typů se tak mohl vyvíjet formát kombinující dobovou lidovou zábavu, vizuální stránku poštovníctví a užitečné informace pro cestující poštou, respektive usnadňující orientaci ve službách, které přináší.

V našem příspěvku si vývoj formátu rozdělíme do tří základních chronologických fází. V první části se budeme věnovat nejstarším poštovním knížkám 18. a první poloviny 19. století, kdy se v českých zemích rozvíjely a dostaly konkrétní podobu. Druhá fáze do roku 1890 bude chápána jako jejich rozvoj v masový populární žánr. V jeho produkci se v této fázi vytvořila česko-jazyčná varianta tiskoviny a uchytili se pravidelní vydavatelé. Třetí fáze, zhruba od roku 1890, začíná jednak nástupem barevného tisku obálek, které knížkám daly ikonografickou nezaměnitelnost, jednak se v ní dotvořila jeho pravidla. V této fázi se také žánr stal součástí procesů české moderní populární kultury. Vývoj poštovních knížek pak budeme sledovat až do roku 1948, kdy vyšel jejich poslední exemplář v českých zemích. Nástup režimu komunistické strany znamenal zastavení vydávání hlavně z důvodů ideologických, kdy bylo přímo nepřipustné, aby si roznášením drobných pozorností zaměstnanec musel (a měl potřebu) přivydělávat. Jistě se i tohoto formátu navíc dotkla snaha o vymýcení brakových žánrů, která byla iniciována od konce třicátých let 20. století.⁷

Vývoj poštovních knížek v českých zemích do konce čtyřicátých let 19. století

První tiskovina kopírující vídeňské prototypy poštovních knížek, doložená v českých zemích, byla vydána roku 1744 v Praze a měla údajně zejména humorný obsah.⁸ Nicméně nejstarší do dnešních dnů dochovaná publikace tohoto typu pochází z Olomouce a šlo o novoroční dárek listonoše zákazníkům k roku 1779. Tiskovina je v němčině a nese název *Ein ganz neues Post Paquet*. Svou náplní obě části, jak tu zábavnou tak zároveň informační naplňuje. Hned v jejím úvodu se nachází verš, informující o tom, že listonoš s novým rokem přináší svým zákazníkům nové zboží *Gönner mit dem neuen Jahre. Bringe ich auch neue Waare*.⁹ Následuje ji několik delších, zhruba stránkových anekdot; jedna se váže k hypotéze možného obsahu poštovního balíku, jiná přibližuje dopis Žida jeho korespondentovi v Lipsku. Součástí

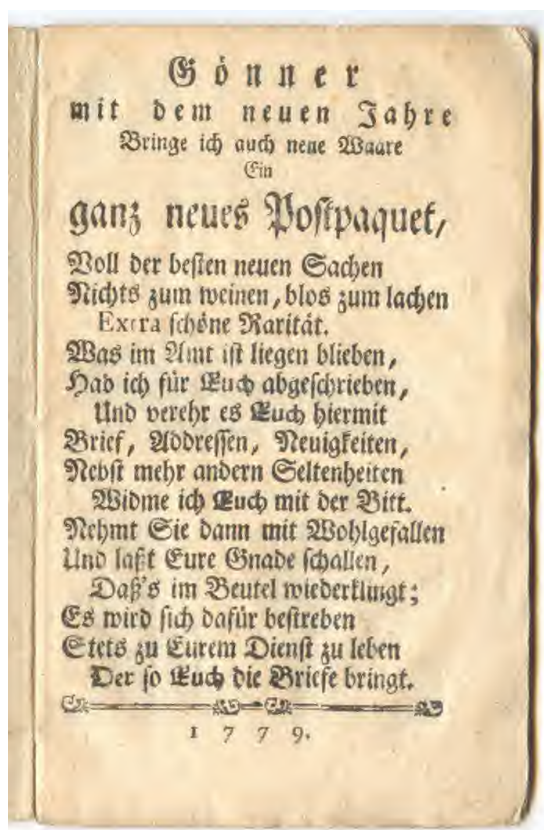
⁶ Idem.

⁷ O snaze zlikvidovat tzv. brakovou literaturu viz JANÁČEK Pavel, *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938-1951*. Brno 2004.

⁸ LUSTIG A., *Z historie novoročních poštovních knížek*, s. 69.

⁹ Knižka je uložena ve Sbírce Poštovního muzea, podsb. *Novoroční poštovní knížky, inv. č. NKP I*.

je i ukázka několika adres, na které došly do Olomouce dopisy, přičemž následuje krátký přehled informací ze světa a nakonec přehled tras a časů příchozí a odchozí pošty do města. Knížka má devět dvoulistů a je zhruba velikosti osmerku, jak jsou výše charakterizovány i kramářské tisky zejména 19. století. Tohoto formátu, případně jen v opravdu malých odchylkách, se potom drží i všechny následující knížky, které v českých zemích vycházely. Na rozdíl od nich však ještě neobsahuje žádné obrázky. Podobně jako typy kramářských tisků¹⁰ i tato byla psána švabachem, který se zachovával posléze v tiscích první poloviny 19. století.

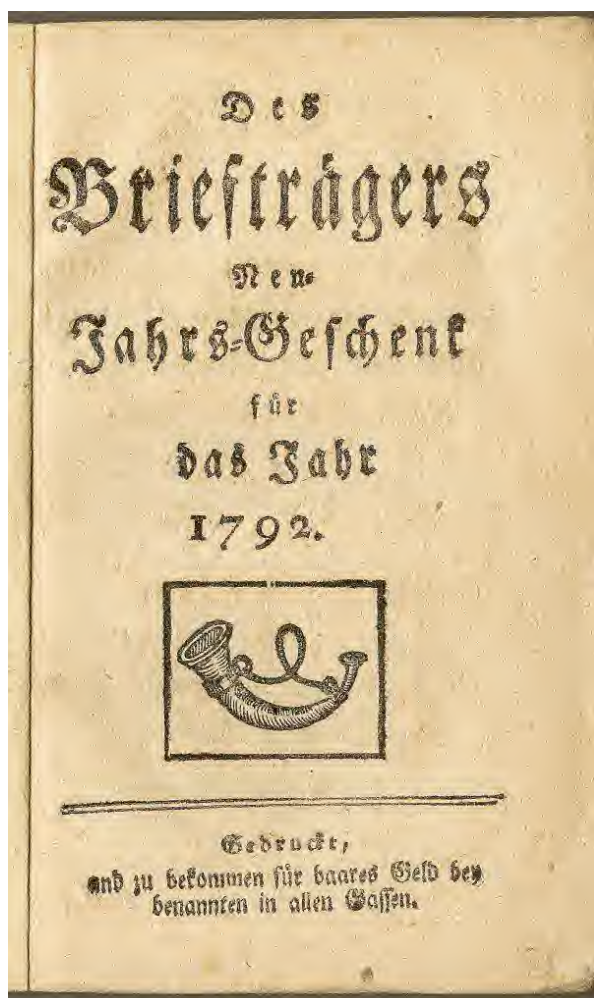

Obr. č. 1 Vrchní strana první známé tiskoviny později nazvané poštovní knížka, vydané v Olomouci roku 1778 s názvem *Ein ganz neues Post Paquet*

Až do konce 18. století víme jen o několika dalších exemplářích z Olomouce, Brna a Prahy. Svým obsahem kratších básniček, zajímavých adres, příběhů a zpráv o poštovních službách, občas něčím obohacených. Prvně se malý obrázek, poštovní trubky, objevuje v titulu knížky na rok 1796. Podobně doplňuje i vydání pro rok 1800 s názvem *Seinen schoen und gnädigen Gönnern*. Ta rozšiřuje žánr o věnování konkrétní osobou, vrchním pražským poštovním

¹⁰ KOPALOVÁ L. – HOLUBOVÁ M., *Katalog kramářských tisků*, s. 3.

expeditorem novin Wenzel Schwanem. Tato je téměř celá složena ze zpráv o 18. století a na konci doplněná přehledem vydávaných německých novin.¹¹ V Brně pak roku 1808 vychází podobná publikace s názvem *Ein kleiner Futterpack langt mit der Post hier an, und weil die Neuigkeit zum Lachen dienen kann*, uvozující zásilku. Její součástí je i krátký humorný příběh, jak chtělo nebe ochránit milence od milostných dopisů *Der Himmel wollte alle Liebhaber vor ein solches Liebesbriefen behütten*.¹² I v dalším obsahu je vyplněna básničkami, dopisními adresami, výkladem latinských frází a v neposlední řadě i odchozími a příchozími poštovními spoji.

Obr. č. 2 a 3 Obálky tiskovin z kategorie poštovních knížek na rok 1792 a 1800. První vyšla v Olomouci, druhá v Praze

¹¹ Sběrka Poštovního muzea, podsb. *Novoroční poštovní knížky*, NKP 7

¹² Inv. č. NPK 11.

Podobné tiskoviny, postupně se ustalujícího žánru nacházíme až do padesátých let 19. století. V roce 1831 vyšla v Praze publikace s názvem, který se následně obecně ustálil – *Post-Büchel für das Jahr 1831*. Svým klientům, chceme-li mecenášům (viz užívané německé *Gönnern*, poněvadž je za zpropitné publikacemi obdarovávali), ji věnovali s nejvyšší úctou c.k. nejvyšší poštovní úřední listonoši v Praze.¹³ V této době už se nám pravidelně objevuje i titulní strana s věnováním od jistého listonoše, často ovšem již doplněná velkým obrázkem, s pokrokem v tiskařských postupech, upravených pomocí rytin. Na zmíněné publikaci z roku 1831 byl prvně v ilustraci na knížce vyobrazen i tehdejší listonoš, pro nějž byl v této době prvně stanoven i úřední oděv.¹⁴ Knížka tehdy vyšla u nakladatele Johanna Nepomuka Gerzabela a vyobrazení je vytvořeno pomocí dřevorytu. V tomto období tak formát nabývá širěji významu i pro poštovní dějiny, kdy jako jedna z prvních tiskovin ukazuje rodící se profesní uniformy této skupiny poštovních zaměstnanců. Obrázkové motivy se v nich poté rozšiřují až v revolučních letech 1849, kdy vychází tzv. Konstituční poštovní knížka,¹⁵ jež obsahuje velké množství kreslených karikatur a břitkého vtipu, jak se obecně v této době rozšiřoval.¹⁶ Podobně jako tehdejší kramářské tisky, i publikace s již se ustalujícím názvem *Post-Büchel* byly v první polovině 19. století obvykle vázány k určitému místu, nejčastěji městskému prostoru, kde zaměstnanci publikace distribuovali. Neměly však spojitost s konkrétní událostí, nýbrž šlo o informační tisk svázaný se službou veřejnosti, která se v centralizující se monarchii neustále rozšiřovala. V tomto období však žánr nelze oddělit od jednotlivých měst – jak jsme viděli, vycházely poštovní knížky v českých zemích v Olomouci, Praze či Brně a jsou také spojeny s poštovními zaměstnanci (obvykle listonoši) a službami, které město nabízelo. Podobně jako kramářské tisky většinou výrobci byli i nakladateli a redaktory, což se posléze mění. Velice těžko lze přitom odhadovat, v jakých nákladech asi vycházely. Spekulovat lze s podobnými čísly jako v případě kramářských tisků, které hovoří až o 1000 kusů u jednoho titulu.¹⁷

¹³ *Post-Büchel für das Jahr 1831. Unsern hohen Gönnern in Ehrfurcht gewidmet von den k.k. Oberpostamts-Briefträgern zu Prag.* viz Sbirka Poštovního muzea, inv. č. NPK 25.

¹⁴ KRAMÁŘ, Jan, *Poštovní odívání v českých zemích. Monografie československých s českých poštovních známek a poštovní historie, 25. díl, svazek II.*, Praha 2012, s. 33.

¹⁵ NPK 41.

¹⁶ O revoluční satíře viz ŠTAIF Jiří, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí.* Praha 2005.

¹⁷ KOPALOVÁ L. – HOLUBOVÁ M., *Katalog kramářských tisků*, s. 3.

Nárůst profesního žánru v kontextu nových služeb a růstu zaměstnaneckého aparátu, 1850-90

Zvyšující se produkce žánru, který již do této doby vstoupil s ustáleným názvem, je spjat zejména s několika faktory. Tím vůbec nejzásadnějším je růst počtu zaměstnanců, kteří doručovali poštovní zásilky. Doručovací služba nabývá od konce 18. století svých jasných formálních pravidel a vzhledem k narůstajícím potřebám psaní a alfabetizaci společnosti se stává nejdůležitější službou, kterou pošta pro rozšiřující se zejména střední vrstvu společnosti začíná v tomto období obstarávat. Abychom jen zmínili základní cézury, které změnu dokumentují; tak v roce 1817 začaly být po monarchii úředně rozmisťovány poštovní schránky pro korespondenci, od čtyřicátých let následně, díky vynálezu poštovní známky, si bylo možno poštovní zásilku předplatit bez nutnosti docházení na poštu. Větší centralizace a nároky na správu dávaly poštovní službě neustále nové impulsy, neboť se rozšiřovalo posílání úředních či peněžních zásilek. S tím se také formovala síť poštovních úřadů po celé monarchii. Zrychlení doručování, které přineslo zavádění železnice (páteří síť pošty přešla v českých zemích na železnici již v roce 1849), pak zaručovalo i relativně rychlé a částečně i na počasí nezávislé doručení. Zároveň železniční tratě a dynamický vývoj měst jako center průmyslu, znamenaly i nové tempo migrace obyvatelstva za prací. Lidé přitom často udržují svůj kontakt s rodnou oblastí formou korespondence. Tomu odpovídalo i zaměstnávání stále dalších pěších listonošů; jednak rozšiřování řad těch městských, a s přibýváním poštovních úřadů na menších místech také přespolních. Poštovní doručovatelé se tak dostávali téměř do každodenního styku s obyvateli, kteří od nich očekávali službu – doručení korespondence, cenných psaní, novin či od šedesátých let 19. století i telegramu.

Těmto faktorům odpovídala i mnohem větší poptávka po formátu poštovní knížky od listonošů, kteří je následně jako možnost příjímání mohli rozdávat svým klientům. Po polovině 19. století tak pozorujeme i pravidelně, každoročně vydávané poštovní knížky jednotlivými nakladateli, stejně jako rozpětí akčního rádia jejich dosahu. Ten již překonával městské hradby a měl potenciál oslovit i rozrůstající se a bohatnoucí českou společnost menších měst a vsí. V tomto směru se nám v roce 1854 objevuje dvoujazyčná německo-česká poštovní knížka (stále nicméně psaná švabachem). První publikaci, která je pouze česky, nacházíme v roce 1864 a rozdával ji svým příznivcům listonoš Hynek Černý v Jaroměři.¹⁸

¹⁸ Idem.

Posléze, až do roku 1945, se pak v českých zemích vyskytují obě jazykové mutace. Pravidlem bývá, že poštovní knížky od jednoho vydavatele mají shodný text v němčině i češtině,¹⁹ pozorujeme pouze pozměněná jména souznicí s českou, resp. německou národností, stejně jako i obcí apod. V Poštovní knížce pro 1866 máme i srovnání, když se dvě jazykové mutace stejného exempláře rozdávaly v české verzi prostřednictvím listonoše Josefa Hejdricha v Bělé a v německé potom Franzem Walterem v Příbrami.²⁰

Obr. č. 4 Patitul první zcela česky psané Poštovní knížky na rok 1864

Co se týče vývoje obsahu formátu, tak se v tomto časovém období vizuálně zdokonaluje jeho vrchní strana, která se již vůbec neobejde bez ilustračního obrázku. V těchto letech většinou bývá ilustrační (listonoš, poštovní posel, poštovní roh apod.), nicméně se na knížkách objevuje i státní znak. Vrchní strana občas bývá doplněna informací o roce, na který je vydávána a zároveň, kdo knížku věnuje. Jako jistou zajímavost, intermezzo ve vývoji žánru, můžeme chápat šedesátá léta 19. století. V nich dochází v obsahu knížek k postupnému

¹⁹ ČTVRNÍK P., *Poštovní knížky ve sbírkách Poštovního muzea*, s. 92.

²⁰ Obě poštovní knížky vyšly nákladem A. Riehtra v Praze a tiskem S. Freundové a spol. v Praze, 1865. In: Sbirka PM, NPK 88, resp. NPK 89.

opouštění informací o dosavadních poštovních službách. Zatímco ještě v roce 1848 i 1857 obsahují tisky zprávy o odjezdech a příjezdech dostavníků, knížky vydávané v průběhu šedesátých let se poštovního stavu fakticky drží pouze tematickým obrázkem a úvodní titulní stranou odkazující na věnování listonošem. Již téměř vždy je naopak text knížek doplněn básničkou k Novému roku. Nadále pak obsahuje i humorné anekdoty či kratší aforismy apod. Poštovní službu v nich tak reprezentuje pouze obálka, respektive první strana se zmíněným věnováním c. k. listonošem. Tuto situaci lze nejspíše přičítat změně struktury poštovních služeb, kdy pomalu poštovníctví opouští dopravu osob dostavníky a začíná se zaměřovat zejména na doručovací služby, které bylo potřeba nejprve v jednoduchosti popsat.

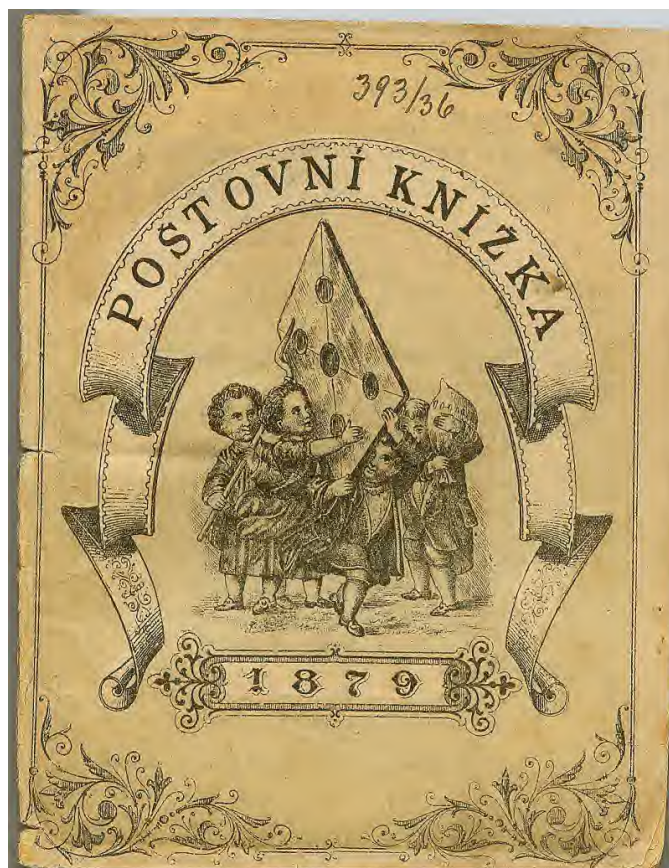
V sedmdesátých letech se postupně vrací do knížek poštovní služby a tarify. V tomto časovém úseku pozorujeme nově ukotvení dvou českých nakladatelů, kteří pravidelně knížky vydávají, když dochází k výše zmíněnému rozdělení na nakladatele a tiskaře. Od roku 1871 začínají vycházet knížky u pražského nakladatele Josefa Bertla. První publikace mu tisknul Bohumil Schmelles, což se postupem času měnilo. V průběhu osmdesátých let totiž tisk provádělo vydavatelství J. R. Vilímka, které posléze vydávání knížek od Bertla převzalo. Nejpozději od roku 1873 k vydavatelům přibyl mimopražský nakladatel Josef Blecha, který knížky tiskl v Ryteckém ústavu Josefa Zvikla v Mladé Boleslavi. Nejspíše s jejich konkurenčním bojem (máme doklady o listonoších, kteří jejich knížky roznášeli po různých oblastech zejména Čech) se zcela ustálila i ona praxe výrazného a každoročně se měnícího ilustrovaného obrázku na jejich obalu. Ten posléze provázel žánr jako jeden z určujících znaků až do jeho zániku. Vedle navrácení poštovních služeb do obsahu, se v mladoboleslavské Blechově Poštovní knížce na rok 1875 prvně objevuje na poslední straně i číselný plánovací kalendář. Ten se v průběhu dalších dvou desetiletí pak stane součástí fakticky všech podob a formátů poštovních knížek.²¹ Dokonce je později, v roce 1889, jako typ kalendářové literatury poštovního oboru konkurujícímu jiným oborům hodnocen.²²

Co se týče psaného obsahu, tak jeho většina se stále váže ke krátkým humorným anekdotám, které doplňují krátké, několika slokové básničky. V pražské Bertlově knížce z konce sedmdesátých let se jako novum uvnitř začínají objevovat ilustrace, které doprovázejí vtipy nebo samy společně s krátkým doplněním komiku vytváří. Z velké části jde přitom o vtipy a

²¹ Sbirka Poštovního muzea, NPK 120.

²² V Poštovní knížce na rok 1890 najdeme větu o potřebě vytvořiti během času literárně cennou publikaci odbornou, jakou mají jiné stavy, vydávající svoje odborné kalendáře, na příklad „Divadelní kalendář“, in: NPK 295, s. 3-4.

anekdoty vztahující se obecně ke každodenní situační komice, nijak zvláště spojené s oborem. Roku 1880 se objevuje zatím pouze jako náznak nového žánru delší, vícestránková povídka, na kterou upozorňujeme zejména kvůli pozdějšímu masovému rozšíření tohoto žánru. Jde přitom o dvoustránkovou humoresku s názvem *Jak pan farář napálil pana učitele*. Jako velké množství vtípů sedmdesátých a osmdesátých let obsažených v knížkách se však vůbec nevztahovala k poštovnímu stavu a provozu.²³

Obr. č. 5 Ilustrace dětských postav nesoucích dopis na Poštovní knížce pro rok 1879

Počátek osmdesátých let znamená pak další rozšíření nakladatelů. Již v roce 1881 pozorujeme nově poštovní knížky, které vychází nákladem A. Siegla v Lounech a tištěné jsou u Mikuláše Knapa v Praze Karlíně. Do poloviny osmdesátých let přibývá další regionální nakladatel v podobě Ed. Klímka v Bělsku.²⁴ Všechny tituly českých nakladatelů a tiskařů již zcela obvykle užívají obrazového doprovodu ke svým krátkým humorným scénám tak, aby knížky splňovaly žánrové podmínky, které nabízela i další tehdejší zábavná literatura vydávaná v časopisech a periodicky vycházejících sešitech. O masovosti tisku poštovních knížek v této době už nesvědčí pouze mnohočetní vydatelé, ale i počátek využívání reklamy na jejich stránkách. U těch zavedenějších, zejména Bertlových, respektive mladoboleslavských Josefa

²³ Sběrka PM, NPK 155.

²⁴ Sběrka PM, NPK 204, jedná se o knížku na rok 1884.

Blechy, se jí otevírá prostor již od konce sedmdesátých let. Do poloviny osmdesátých let se reklama vztahovala jednak k propagaci knihtiskáren, kde se většinou knížky tiskly, nicméně se obrací také k dalším produktům již přímo s vydáváním nesouvisejícím. Na rozhraní je v tomto směru několik inzerátů o náhodných setkáních muže a ženy. Nicméně jasné vykročení k poutání pozornosti na zboží je například kratší, několikařádková upoutávka na prodej dřeva nebo reklama na regionálního lékaře, které obsahuje poštovní knížka Josefa Blechy na rok 1885.²⁵ Vzhledem k obrovské české menšině ve Vídni nepřekvapí, že poštovní knížky v českém jazyce vycházely i v hlavním městě tehdejší monarchie. Tento jev nám prvně dokumentují dva výtisky z vídeňského nakladatelství Eugena Klimka (nejspíše jde o tu samou osobu, jakou byl výše zmíněný Ed. Klímek z Bělska), které vyšly tiskem R. Spiese na rok 1886. Zajímavé v tomto směru je, že vídeňské knížky byly distribuovány i listonoši v českých zemích, například v Hlinsku nebo Písku.²⁶ České knížky z centra monarchie byly také první, které pravidelně prosadily na prvních stránkách jednostranný plánovací kalendář, který se již dříve, ač pouze jednou, objevil v mladoboleslavské knížce Blechově. Postupně jej však v průběhu devadesátých let převzali všichni vydavatelé.

Obr. č. 6 Do obsahu poštovních knížek pronikaly od sedmdesátých let ilustrace doplňující anekdoty, často byly nepoštovní jako tato v Poštovní knížce na rok 1884

²⁵ Sbírnka PM, NPK 210.

²⁶ Sbírnka PM, NPK 233, NPK 237.

V roce 1886 přechází výroba knížek i k výše zmíněnému českému nakladatelství Josefa R. Vilímka. To, orientující se částečně na zábavnou literaturu (a to i po svém etablování na poli v české společnosti), převzalo značku nakladatele Josefa Bertla. V jeho případě se jednalo již o zavedený tisk, neboť v německé jazykové mutaci Vilímkovo nakladatelství i nadále používalo pojem *Bertel's Postbüchel*²⁷ a jako *Bertlovy poštovní knížky* začalo od počátku devadesátých let nazývat i svou produkci českou. Vilímkovo nakladatelství použilo v roce 1888 jako první barevného obrázku na obálku své knížky na následující rok. Založilo tak praxi, kterou v následných knížkách (již pro následující rok), začalo používat několik dalších nakladatelství. Posléze se barevná obálka stala základním a nezbytným znakem formátu pro všechny, kteří se vydáváním knížek zabývali.

Obr. č. 7 První barevná ilustrace na Poštovní knížce pro rok 1889 vyšla tiskem a nákladem J. R. Vilímka v Praze

²⁷ Sbírnka PM, NPK 301.

Vývoj české poštovní knížky od nástupu populární kultury do jejich zániku

Ilustrovaná barevná obálka na Poštovní knížce pro rok 1889 však nebyla jedinou novinkou, se kterou v této době Vilímkovo nakladatelství přišlo. Ve stejném čase, poprvé během existence žánru v českém prostředí, totiž došlo k reflexi jeho vydavatelem. Stalo se tak v knížce opět z Vilímkovy produkce, konkrétně na rok 1890. Ta obsahuje zcela výjimečnou *Předmluvu*, ve které hovoří nakladatel Vilímek a pořadatel *Hugon Wunsch* o kritickém tónu k obsahu poštovních knížek, který se objevuje v denním tisku a jejich jisté pokleslosti, proti níž by jako svého druhu *odborného kalendáře* poštovního stavu, měli vydavatelé do budoucna zasáhnout. Redaktor v předmluvě mimo jiné píše, že výtky o neužitečnosti publikací, které *s účelem knížky poštovní ničeho nemají společného, tak že tyto nemohou činiti nároku na jakousi literární cenu*, se pokusí napravit lepší spoluprací s těmi, kdo *největší zájem na zdaru tohoto podniku mají, totiž úředníci a zřízení poštovní*. Cílem dle slova vydavatelů bylo z knížek vytvořit *během času literárně cennou publikaci, jakou mají jiné stavy, vydávající svoje odborné kalendáře, na příklad „Divadelní kalendář“*.²⁸ Z *Předmluvy* lze tedy dedukovat, že nakladatel (Jos. R. Vilímek) a zejména osoba, která sebe sama nazvala pořadatelem publikace *Hugon Wunsch*, nejenom kritizovali dosavadní produkci, ale chtěli se postavit do čela její proměny.

Z předešlého textu víme, že většina poštovních knížek příliš informací z oborového světa neobsahovala. Snaha o jejich novou náplň tak mohla souviset s bojem proti masové zábavné produkci pro nižší vrstvy – populární kulturou, která se v podobě šestákových románů, populárních časopisů od devadesátých let ve světě české tištěné produkce rozšiřovala. Respektované nakladatelství se mohlo postavit do čela snah o zkvalitnění obsahu, který podle jejich názoru oborovému čtení poštovního zaměstnance a jeho publika zcela neodpovídal.²⁹ V pozadí této činnosti pak jistě stály i ekonomické úmysly prodat čtenáři ty „správné“ poštovní knížky z respektovaného českého nakladatelství. V potaz totiž musíme brát rozvinutou silnou konkurenci vydavatelů napříč českým (nejenom pražským) prostorem. Jejich implicitní kritikou se Vilímkovo nakladatelství mohlo snažit získat lepší pozici na trhu, neboť v českém jazykovém prostředí se v žánru již vytvořila široká konkurence. Silné nakladatelství se tím mohlo snažit jednak převzít většinu zaběhnutého trhu, jednak však i stanovit novou úroveň konkrétních česky psaných knížek, neboť většina produkce, jak víme,

²⁸ Sběrka PM, NPK 295.

²⁹ Viz JANÁČEK P., *Literární brak*.

vycházela zároveň i v němčině. Jako cíl, který si nakladatelství vytklo, bylo konkrétně na tiskovině pracovat s poštovními zaměstnanci, kteří ji měli doplňovat *o veselé události, veselý obrázek, o něž v poštovním životě není nouze. Ty každoročně v publikaci té se zaznamenávaly, aby poštovní knížka vždy novými a jadrnými vtipy a myšlenkami se jen hemžila.*³⁰ Neměl být tedy odstraněn její veselý charakter (který odpovídal i další produkci Vilímkova nakladatelství), nýbrž naplnit jej mělo nakladatelství (ve spolupráci s příslušníky stavu a odborníky) větší a neotřelou kvalitou, když se v rámci textu obraceli ještě jednou *k veselým pp. poštovním a telegrafním úředníkům a ke všem našim humoristům vůbec, aby každou veselou historku, týkající se poštovního života, pilně zaznamenávali a podepsanému nakladateli zaslati se neobtěžovali, by se nemohlo říci, že krmíme obecnstvo starými vtipy, které již všichni vrabci na střechách zpívají.*³¹

V roce 1890 české poštovní knížky vydalo nejméně pět nakladatelů. Přes Vilímkovu výzvu se však situace na trhu s poštovními knížkami příliš neměnila a vydavatelů zůstávalo více i během dalšího vývoje, s jistými výkyvy až do druhé světové války. V devadesátých letech vedla konkurenční boj o zákazníky i další nová nakladatelství. Většina z nich se pak etablovala až do konce existence monarchie, několik jich přešlo s produkcí až do první republiky. Vedle staršího Vilímkova (jenž své knížky nazýval *Bertlovou poštovní knížkou* dle tradice sedmdesátých a osmdesátých let) stále fungovalo nakladatelství Josefa Blechy. Mladoboleslavské nakladatelství tisklo v devadesátých letech své publikace u dalšího v národním prostředí známého tiskaře a nakladatele Františka Šimáčka.³² Nicméně od nového století se nám jeho produkce vytrácí. Ve Vídni pak navazoval na nakladatelství Ed. Klimka vydáváním nových knížek bývalý tiskař A. Spies. Na přelomu tisíciletí jej nahradil tisk u *Josefa Rollera a spol.* a nakladatelem knížek (i česky psaných) byl až do konce první světové války *Říšský spolek zřízencův poštovních a telegrafních v Rakousku*. Ten vydával ročně obsahově jednu publikaci, ovšem opatřenou několika druhy obrázků obálek.³³ Nově pak vstoupila mezi vydatele nakladatelství a tiskárna J. L. Bayera v Kolíně, která od roku 1890 zavedla, nejspíše se vstupem na trh, kde se chtělo prosadit, jako novinku výrazné, barevně i ilustračně propracované vrchní obrázky, které byly tištěny metodou tzv. *chromolitografie*.³⁴ V polovině devadesátých let pak vstupuje mezi vydavatele i nakladatelství Aloise Neuberta

³⁰ Sbíрка PM, NPK 295.

³¹ Idem.

³² Viz Sbíрка PM, NPK 363, Poštovní knížka na rok 1893.

³³ Například Poštovní knížka na rok 1900, Sbíрка PM, NPK 536, respektive NPK 546.

³⁴ Metoda je tato nazvána na Bayerově Poštovní knížce na rok 1893, viz Sbíрка PM, NPK 359.

v Jilemnici, které na přelomu století doplnil ještě podnik Josefa Glose v Semilech. Tyto dvě regionální nakladatelství poté vydávaly knížky do počátku první republiky, druhé jmenované přežilo až do jejich nuceného zániku roku 1948. Lehce odlišnou pravidelnou publikací nazvanou *Novoroční poštovní rádce* se snažil v devadesátých letech prosadit nakladatel a tiskař J. Rokyta ve Slaném. Ten pro svoje knížky zvolil trochu jinou strategii, když jeho černobíle tištěný *Novoroční poštovní rádce* s modrou obálkou neměl mít *jiného účelu, nežli seznámiti nejširší obecnost se zařízením poštovním tak, aby bez dlouhého hledání každý snadno rady v případě, o němž mu běží, našel.*³⁵ Po čtyřech ročnících však tyto publikace mizí.

Obr. č. 8 Výrazné ilustrace přinesla v devadesátých letech kolínská tiskárna J. L. Bayera

Není jasné, jak a jestli vůbec jednotlivá nakladatelství na *Předmluvu* z knížky na rok 1890 reagovala, nicméně během devadesátých let a posléze v novém století se opravdu obsah knížek ještě lehce pozměnil a strukturoval do podoby, která již fakticky přežila do roku 1948. Vedle výrazné obálky, jíž se budeme věnovat níže, a která částečně knížku prodávala, se

³⁵ Sbírnka PM, NPK 362.

během devadesátých let dotvořily pravidelné rubriky. Stále tak knížky měly patit s názvem a věnováním od listonoše, často přímo konkrétního, jehož jméno bylo vtištěno, napsáno ručně nebo třeba přidáno razítkem. Na další stránce se již téměř uchytil kalendář, někdy dokonce rozšířený na dvě stránky i s vepsanými jmeninami na jednotlivé dny nebo významnými svátky. Jistou formu vstupu tvořila i novoroční básnička, ve které listonoš dedikuje humorným způsobem přání do následujícího roku. Knížky poté obvykle obsahovaly vtipy a to hned na několika stranách. Vedle anekdot, jak již bylo několikrát řečeno, byl doplňován zábavně sepsanými událostmi z historie poštovníctví, dalšími básničkami, aforismy či třeba veselými adresami. Pouze občas poštovní knížka reaguje na významnou politickou či společenskou událost, kterou v jednoduchosti popisuje. Žádné nakladatelství si už nedovolilo obsah neprokládat tematickými ilustracemi; ať už šlo o anekdoty, někdy doplněné obrázkem či ilustracemi k básničkám. V tomto směru si stále drží vzoru soudobých humoristických časopisů, o nichž píše i Dagmar Mocná, že jejich obsahem byly *obrázky, kreslené anekdoty a jiné drobné útvary*.³⁶ Asi posledním, dříve již však několikrát naznačenou částí, která knížky zásadně obohatila, byl delší, několikastránkový příběh – povídka. Někdy psaná jako humoreska, později spíše příhoda stylu červené knihovny či v době první republiky populárních rodokapsů, obvykle se vážící k symbolům poštovníctví či nižším zaměstnancům, nejčastěji listonošům.

Jakýsi prototyp pozdější pravidelné povídky můžeme najít v mladoboleslavské Blechově *Poštovní knížce na rok 1893*, kde je hned na šesti stránkách zachycen případ požáru na dole a příběhy několika horníků v největším důlním neštěstí české historie s názvem *Poslední máj 1892, den hrůzy na Březových horách a na Příbrami*. Jako příběhy pozdější, ovšem již věnované poštovním reáliím, i tento líčí události, přičemž ve své druhé části popisuje příběh šťastně zachráněného Jana Soukupa a posledních slov dvou umírajících horníků v dole, Františků Lišky a Soukupa.³⁷ Zcela pravidelně poté každou knížku, i na několika stranách nebo prokládající texty, doplňovala reklama na různé produkty. Co se týče reklamy, nelze stanovit její jisté preference, obecněji lze říci, že šlo o spotřební věci, občas rozšířené o populární literaturu či nabídku pojištění. Jistý rozdíl zaznamenáváme právě ve Vilímkově *Bertlově poštovní knížce* oproti regionálním. Knížky pražského nakladatele vedle reklamy na produkci nakladatelství většinou propagovaly městské firmy, zatímco v ostatních knížkách reklamy prostorově často zasahovaly celou oblast Čech, respektive Vídně. Posledním

³⁶ MOCNÁ Dagmar, *Případ Kondelík. Epizody z estetiky každodennosti*, Praha 2002, s.15-16.

³⁷ Sbírnka PM, NPK 363, s. 6-12.

významným doplňkem byly informace o poštovních službách. Obsahovaly je všechny poštovní knížky a přinášely základní tarify zásilkové, povozné (dostavíkové) pošty, stejně jako i telegrafu a kolkovného, které pošta nabízela. Informace i jejich struktura byly přitom u všech nakladatelů stejné. Lze se domnívat, že byly všem bez rozdílu dodány poštovní službou.

Obr. 9 a 10. Roku 1900 se na Poštovní knížce A. Neuberta objevila rodina u stromečku, J. R. Vilímek od dva roky použil téměř stejný motiv

Během následujících let až do zániku monarchie knížky pravidelně vycházely jako žánr loajální ke státu. Poštovní služba se státními zaměstnanci jako jeden z nejvýznamnějších komunikačních a centralizačních prostředků byla k propagaci jeho ideologie přímo předurčená. V idealizovaných obrazech líčila jak listonoše, tak sloužila jako způsob poděkování za jeho dobré služby. Potvrzovala tím smysl „armády drobných uniformovaných státních zaměstnanců“, kteří poctivě roznáší poštu do všech koutů říše, a s tím i fungování státu, který nad nimi bere svůj patronát. Poštu jako součást státního aparátu zrcadlily na knížkách i symboly monarchie. Od šedesátých let se na jejich obalech objevoval státní znak. Od možností užití vícera ilustrací, které směrem ke konci 19. století doplňovala i fotografie, v nich přibývalo vyobrazování císaře, případně následníka trůnu. Jejich podobizny bývaly zpravidla vymalované ilustrace, nicméně najdeme i několik fotografií arcivévody Rudolfa

s manželkou. Poštovní knížky z konce monarchie potvrzují fakt, že císař František Josef se stával symbolem rakousko-uherské každodennosti, když jeho motiv byl čím dál častěji na obalech využíván. Tímto směrem situace gradovala v posledních letech před válkou. Tehdy se jeho ilustrovaný portrét jako pracovitého monarchy objevil v sérii obrázků, které sloužily jako doplněk Poštovní knížky na rok 1912.³⁸ Za války se pak část knížek stala přímou součástí státní válečné propagandy. Ve stavovském poštovním tisku bylo upozorňováno na potřeby nákupu výtisků vydaných na náklady *Říšského spolku zřízencův poštovních a telegrafních v Rakousku*³⁹ a na jejich obalu byl vedle Františka Josefa vyobrazen i německý císař Vilém II.⁴⁰ Mezi návrhy na knížky roku 1918 a 1919 pro tento spolek se pak objevovaly motivy císaře i válečných zákopů. Válka se nicméně v psaném obsahu projevila pouze minimálně. V letech 1916-1918 se zrcadlila na knížkách soukromých vydavatelů hlavně jako doplněk motivů obálek. Ať už ve formě vojáka píšícího z fronty, na nějž myslí jeho milá přebírající od listonoše psaní, respektive vojáka otce rodiny, který jde za okny domu na dovolenou. Soukromí vydavatelé tak i v tomto čase pokračovali v naplňování idealizovaného obrázku své doby.

Obr. č. 11 a 12 Portréty císařů na poštovních knížkách z období posledních let monarchie, 1912 a 1918.

³⁸ Sbíрка PM, NPK 881.

³⁹ Viz *Zájmy poštovního a telegrafního zřízenectva*, roč. 17, 1916, č. 8, s. 4.

⁴⁰ Sbíрка PM, NPK 985.

V tomto směru propagace režimu se knížky do první republiky transformovaly pouze zvolna. Přestože nám chybí explicitní důkazy, lze z jejich slabého kvantitativního zastoupení v první polovině dvacátých let 20. století usuzovat, že formát mohl být zpočátku chápán jako „zastaralý a prorakouský“. V letech 1920-24 máme totiž doklady o existenci pouze několika dvoustranných plánovacích kalendářů k Novému roku. Například na rok 1921 můžeme s jistotou doložit vydání jediného typu kalendáře s malovaným obrázkem státního znaku společně s poštovní trubkou.⁴¹ Do roku 1925, kdy se vrací poštovní knížky semilského nakladatele Josefa Glose a nastupují další podniky s jejich výrobou, zůstává formát přeloženého kalendáře s obrázkem, na zadní straně obvykle doplněného reklamou. Nejspíš v rámci prvorepublikové hospodářské konjunktury a jisté nostalgie zákazníků po bohatším žánru, se roku 1925 poštovní knížky ve dvou vydáních (vedle jednostránkového kalendáře) vrací. Glosovo semilské nakladatelství se přitom stalo jednoznačně nejvýznamnějším prvorepublikovým hráčem. Doplnilo jej pak nově nakladatelství Josefa Hrádka v Uhlířských Janovicích. Vedle nich se každoročním vydavatelem staly grafické závody *Neuber, Pour a spol.* Tyto doplňovaly nepravidelně další, z nichž lze z přelomu dvacátých a třicátých let zmínit zejména knížky nakladatele *J. Wurma z Prahy Vinohrad*, ve třicátých letech následně tisky, které vydával plzeňský novinář a spisovatel *V. J. Krýsa*. Ten do knížek psal i své vlastní příběhy věnující se listonošům a dobrodružství z poštovního, zejména zásilkového provozu.

Povídky, které zaznamenáváme v Poštovních knížkách od poloviny devadesátých let 19. století přežívají zcela i období první republiky. Prototyp realistického vyprávění o utrpení horníků se však neopakuje a naopak jsou nadále používány příběhy veselé, dobrodružné či milostné. V tomto směru lze jejich formu připodobnit příspěvku, o který žádá spisovatel Ignát Herrmann kolegu Františka Heritese v roce 1891, aby jej dodal do jeho populární zábavného časopisu *Švanda dudák*. Píše, že chce *humoresku, genre anebo pod. na 3-4 stránky povědomého Vám formátu kalendářového*. Do Poštovních knížek se tak dostal formát *řemeslného psaní*, který dle slov I. Herrmanna *má na zřeteli čtenáře nejširšího*.⁴² Podobně jako v *Předmluvě* ke knížce roku 1891 se tím dostáváme k popisu knížek jako *kalendáři*, když nejspíše tak byly opravdu v této době částí veřejnosti chápány. V rubrikách jako plánovací kalendář a právě i povídce se nejspíše formát inspiroval jeho jiným druhem, přesto zůstával značně originální a oblíbený. V devadesátých letech narážíme i na podobné tzv. *Kominické*

⁴¹ Sběrka PM, NPK 1105.

⁴² Citace dle D. Mocná, *Případ Kondelík*, s. 16.

knížky, které vydával J. R. Vilímek. Fakticky se hodně poštovními knížkami inspirovaly, když se v nich opakovaly některé vtipy a ilustrace užité i v poštovních. Neobjevil se v nich však nikdy přímo kominický příběh, zatímco z poštovního prostředí se vytvořilo hned několik jejich typů.

Povídky v knížkách měli obvykle jako hrdinu drobného poštovního zaměstnance, zejména listonoše. Ten v nich obvykle hledá s pomocí triků v roznášení pošty partnerku pro život, stává se obětí svobodných žen činžovního domu, kde roznáší zásilky nebo svojí poctivostí dosahuje profesního povýšení a slušných příjmů, ze kterých mu lze uživit rozrůstající se rodinu. Část příběhů vyprávěla zase o těžkosti poštovní služby, někdy poukazovaly na množství nachozených kilometrů, zejména pak v zimních vánicích. V těchto příbězích obvykle nechybí zachráněný lidský život nebo napravený člověk, který sešel ze správné cesty. V případě hlavních protagonistů je zajímavé, že během zkoumané doby se nikdy hrdiny povídek či humoresek nestávají zaměstnanci na vyšších řídicích pozicích. Většinou se nadřízení objevují jako osoby zcela neutrálně dodržující pracovní podmínky, případně schopné ocenit práci svých podřízených. Druhou kategorií hrdinů příběhů, ač méně častou, pak bývají příjemci pošty. V tomto směru do děje několikrát vstupuje omylem doručený dopis, který vyvolá jeho dynamiku příběhu. Ať již třeba pomůže odtajnit skrývanou lásku mladých, nekalé úmysly či jisté bohatství. V letech první republiky, kdy se masově rozvinula obliba filatelie, se několikrát objevuje příběh ze sběru známek, díky němuž chudá rodina dosáhne bohatství.

Posledním tématem, kterého bychom se chtěli v této studii dotknout, je vizuální stránka, již je poštovní knížka prezentována. Jak bylo výše řečeno, jde o jeden ze základních znaků žánru. Zejména od nárůstu konkurence v sedmdesátých letech 19. století se poštovní knížka bez symbolického obrázku vůbec neobešla. Od prosazení barevných ilustrací, které často tvořily, ač jako jedna strana, nejdražší část poštovní knížky, probíhal mezi nakladateli občas i kreativní boj o vystižení ideálu poštovní služby. Zatímco pozorujeme, že v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století ilustrace přinášela uniformovaného listonoše či symboly poštovníctví jako byl bůh Merkur nebo množství andílků roznášejících poštu, víme, že později dostala i svůj ideologický rozměr v podobě státních symbolů. Vedle nich však vydavatelé přišli s dalšími motivy, které v pozitivním světle měly poštovníctví propagovat. V první řadě se jednalo o vystižení samotné jedinečnosti konkrétního styku zákazníka s listonošem, tzn. průnik do soukromí domova, který zaměstnanec přineseným dopisem

obšťastňuje. Téměř vzorově oděný doručovatel od devadesátých let 19. století předává na motivu obálky knížky psaní mladým slečnám či maminkám. Přelom století přinesl obrázek listonoše předávajícího psaní rodině u vánočního stromku. Šlo o motiv, který se poté v několika dalších vydáních objevoval u různých nakladatelů. Na knížce z roku 1906 pospíchá listonoš s psaním, přičemž se za ním shromažďuje skupina žen z domácnosti, často v kuchařských zástěrách, které demonstrují jejich nasazení o každodenní chod domácnosti. V obrázku je částečně zodpovězena otázka, jakému publiku byly tehdy poštovní knížky určeny.

Obr. č. 13 a 14. Proměna dobové módy na vrchních stránkách poštovních knížek z let 1901, respektive 1936

Vedle ilustrování idealizované vrstvy příjemců knížek i jejich distributorů, obrazový doprovod dokumentoval i dobovou módu. Tak se již od konce 19. století objevily vedle uniformovaného listonoše s typickým knírkem, od kterého dostávají dopis, módně oblečené slečny. Poštovní knížka k roku 1901 je pak svým motivem laděna do secesního stylu.⁴³

⁴³ Sbírnka PM, NPK 560.

V období první republiky j dřívější c. k. listonoš nahrazen hladce oholeným „švihákem“ ministerstva pošt a telegrafů, který předává dopisy ženám v prvorepublikových šatových střizích a v naondulovaných mikádech alá Adina Mandlová. Zároveň se v obrázcích knížek pošta často chlubila i svými vlastními tradicemi, respektive zaváděním nových technologií. Pozitivní obraz jí tak vytváří užití motivů poštovních dostavníků v kontrastu železniční nebo lodní dopravy. Výjimkou, zejména na přelomu století, nejsou ani utopistické obrázky létajících listonošů či kormidlujících vzducholodí.

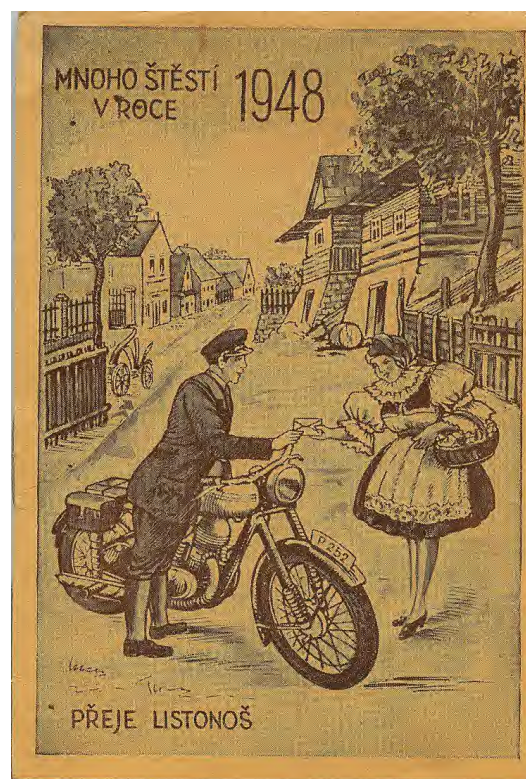
Jistá změna vizuálu poštovní knížky v letech protektorátu nás poté zavádí do posledního období jejich vydávání. Tehdy několik poštovních knížek nově ozdobili krojovaní venkované, kteří jistým způsobem symbolizovali tradice národa vzešlého z vesnického prostředí. V nejedné se tehdy objevil i Pražský hrad jako symbol přetrvávající české státnosti. Alespoň tak bylo symbolizováno vzdouvající se povědomí o českých historických tradicích v době německého protektorátu. Mladá vesnická dívka v kroji se pak objevuje jako motiv i zcela poslední poštovní knížky na rok 1948, čímž obráží i pokračující poválečný zájem o folklor a stále silně vypjatý nacionalismus. Psaní jí tentokrát přiváží listonoš na dalším technickém výtvarném díle, motocyklu Jawa.⁴⁴ Vedle symbolu znovunabyté svobody v podobě opentlené ženy symbolizující výročí třicetiletého výročí založení Československa, šlo o poslední výjev, jímž se fakticky nadobro uzavřela více jak stopadesátiletá tradice žánru, který spojoval informace o odboru společně s literaturou, ilustrací a zábavou.

Žánr Poštovní knížky a masová kultura

Poštovní knížky se na území českých zemí dostaly v 18. století, když svůj geografický původ měly v hlavním městě monarchie Vídni. Kvůli převaze němčiny se v tomto jazyce udržely až do poloviny 19. století, kdy je začaly nejprve doplňovat, potom převažovat česky psané tituly. Nejprve se jednalo o publikace vydávané pro menší geografický prostor, jakým bylo město. S postupným nárůstem tiskařských technik, rozšiřováním poštovních služeb a počtu drobných zaměstnanců se staly masovým žánrem s vlastními pravidly, na který si jejich zákazníci, nejspíše městské či maloměstské rodiny, na Nový rok zvykli. Když je listonoši jako drobní zaměstnanci svým zákazníkům k Novému roku roznášeli, čekali od nakladatelů jasný obsah

⁴⁴ Sběrka PM, NPK 1459.

tiskoviny. V něm se mísil humor, oborové informace, od konce 19. století pěkný, tematicky laděný obrázek a delší veselý, milostný či dobrodružný příběh.

Obr. č. 15 a 16 Krojovaní venkované a listonoš na Poštovní knížce z období protektorátu a motorizovaný listonoš společně s venkovankou na vůbec posledním českém typu z roku 1948

Poštovní knížky jako typ publikace nebyly doposud mediálně zařazeny, a to ačkoli během celé jejich existence obsahovaly několik žánrů definovaných obvykle jako literární. V tomto smyslu odpovídají jiným literárním či mediálním formám, které zatím nedošly větší pozornosti. Ať již jde například o literaturu dětskou, zejména časopiseckou nebo obecně populární brakové žánry, které vznikaly od devadesátých let 19. století. Podle výše provedené charakteristiky je lze zařadit jako periodický zábavný tisk, který dosáhl masových rozměrů (i oblíbenosti) ještě před objevením se populární kultury v českých zemích.⁴⁵ Ta jej však značně zasáhla jednak ve snahách o proměnu jejich kvality, které se projevily po nástupu masových žánrů, jednak ve změně vizuální i obsahové. Jejich producenti se více snažili je přiblížit jiným zábavným žánrům a evidentně několik let probíhal i na trhu s poštovními knížkami boj o zákazníka. Zcela specifický je jejich systém distribuce drobnými zaměstnanci. Ty lze označit,

⁴⁵ O ní viz MACHEK, Jakub, *Počátky populární kultury v českých zemích na přelomu 19. a 20. století*, in: DANIEL, Ondřej – KAVKA, Tomáš – MACHEK, Jakub, *Populární kultury v českém prostoru*. Praha 2013, s. 88-104.

že jejich prostřednictvím potvrzovali své postavení ve společnosti, ať již v negativním tak i pozitivním smyslu slova. Dělalí jimi také reklamu svému zaměstnavateli. Nicméně, že jde o jistý prototyp dnešních reklamních firemních časopisů, lze pouze spekulovat. Více by se jim blížily knížky vydávané v dnešním Rakousku. Tam tyto tiskoviny bez přerušeni vycházely až do osmdesátých let 20. století, zatímco u nás jejich konec přinesl rok 1948.

Použitá literatura a prameny:

ČTVRTNÍK, Pavel, *Poštovní knížky ve sbírkách Poštovního muzea*, Sborník Poštovního muzea 1987, str. 87-99.

ČTVRTNÍK, Pavel, *Knížní kalendáře a jejich význam i kouzlo v životě našich předků*, Pošta PNS 12/1990, str. 175-177.

ČTVRTNÍK, Pavel – GALUŠKA, Jan – TOŠNEROVÁ, Patricia, *Poštovníctví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Liberec, 2008.

JANÁČEK Pavel, *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938-1951*. Brno 2004.

KOPALOVÁ Ludmila – HOLUBOVÁ Markéta, *Katalog kramářských tisků*, Praha 2008.

KRAMÁŘ, Jan, *Poštovní odívání v českých zemích. Monografie československých s českých poštovních známek a poštovní historie, 25. díl, svazek II.*, Praha 2012.

LUSTIG, Alois, *Z historie novoročních poštovních knížek*, Československá pošta – telegraf-telefon 4/1936, str.69-70, 5/1936, str. 107-110.

MACHEK, Jakub, *Počátky populární kultury v českých zemích na přelomu 19. a 20. století*, in: DANIEL, Ondřej – KAVKA, Tomáš – MACHEK, Jakub, *Populární kultury v českém prostoru*. Praha 2013, s. 88-104.

MOCNÁ Dagmar, *Případ Kondelík. Epizody z estetiky každodennosti*, Praha 2002.

Sbírka Poštovního muzea, podsbírka *Novoroční poštovní knížky*, inv. č. NPK 1, 7, 88, 89, 120, 155, 204, 210, 233, 237, 295, 301, 319, 359, 362, 363, 536, 546, 560, 881, 1105.

ŠIMEČEK, Zdeněk, *Počátky novinového zpravodajství a novin v českých zemích (Do devadesátých let 18. století)*, Brno 2011.

ŠTAIF Jiří, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí*. Praha 2005.

Zájmy poštovního a telegrafního zřízení, roč. 17, 1916, č. 8

Všechny obrazové motivy použity ze Sbírký Poštovního muzea, České pošty s.p.